

5. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII в. / А. Єршов // Записник Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин : [Б.м.], 1929. — Кн. IX. — С.123-136.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф.61 : (Кістяківського). — Спр. 1577.
7. ІР НБУ. — Ф. I : (Лазаревського) — Спр. 54480.
8. ІР НБУ. — Ф. I : (Лазаревського) — Спр. 54481.
9. ІР НБУ. — Ф. I : (Лазаревського). — Спр. 58171.
10. Клименко П. Місто й територія за Гетьманщини 1654-1764 / Пилип Клименко. — К. : З друкарні УАН, 1926. — 63 с.
11. Коваленко О.В. Видатковий аспект економічної діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII ст. / О.В. Коваленко // Вісник МНТУ. Збірник наукових праць. — Т. I. — №1. — К., 2007. — С. 97-103.
12. Коваленко О. Спостереження над прізвищами гончарів Миргородського полку початку XVIII ст. (за матеріалами переписної книги 1723 року) / Оксана Коваленко // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні— Київ: Часи козацькі, 2005. — Вип. 14. — С. 182-189.
13. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII ст. та на початку XIX ст. / Катерина Лазаревська — [Б.м.], 1926. — С. 276-308.
14. Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII ст. / Петро Пиріг // Київська старина. — 1999. — №5. — С.155-163.
15. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. Гетьманщина / Олесь Пошивайло. — К. : Молодь, 1993. — 395 с.

Віталій Яремченко (Полтава), старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею

Професії та ремісничі спеціальності населення Полтавського полку у середині XVII століття (за писемними джерелами)

Питання професійної приналежності та поширення окремих спеціальностей є важливим для з'ясування соціально-економічних відносин у Полтавському полку сер. XVII ст. Однак воно створює певні проблеми, головна з яких – недостатність джерел, що відомі дослідникам на сьогоднішній день. Практично відсутні такі джерела, як статути ремісничих цехів, накази полтавського міського уряду та гетьманської адміністрації, що всіляко регламентували роботу ремісників і могли б пролити світло на організацію та рівень розвитку ремесел. Відсутність інформації про той чи інший вид ремесла компенсується даними про професійний склад населення. Досить виразно розвиток міського ремесла у зазначений час ілюструє перелік професій та ремісничих спеціальностей. Далеко не завжди джерела дають пряму вказівку на наявність тієї чи іншої професії. Деякі уявлення про заняття місцевого населення дає аналіз походження прізвищ. Хоча такого роду свідчення є ненадійними (оскільки почався процес

перетворення прізвиськ на прізвища), та все ж у даному випадку важлива фіксація у них відповідної термінології, оскільки вона засвідчує поширення даної професії у цей час. Крім того у ряді випадків підтверджується зв'язок між прізвищем людини та родом її занять.

Це добре видно на прикладі кількох справ, що розглядалися полтавським судом у сер. XVII ст. Так, 10 квітня 1666 р. до суду поскаржився полтавський житель Марко Швець про крадіжку у нього чобіт на торгу: „Марко Швець, жител Полтавський... ускаржался на Андрушка Шваччина, жителя села Тахтауловського, уизду нашего Полтавского, иж у помененного Марка нербочим делом... поднял чоботи... Обжалованный Андрушко добровольно так признался: А що-ж, правда, що **швець** [Марко Швець] загляделся, а я, узявши, отойшою”¹. У даному випадку слово „швець” вживалося до позначення і прізвища, і професії. Схожа ситуація мала місце і під час розгляду „Справи Наумова” 27 березня 1667 р. Власник винниці Наум Куджол (Гуджол) скаржився на свого найманого робітника Олексу на прізвисько Винник: „иж он [Олекса Винник—авт.], робячи у мене у винниці, много шкуд ми чинил”². У кількох випадках спостерігалось паралельне використання прізвища людини та її прізвиська, пов'язаного з родом занять. Так, 2 грудня 1664 р. до суду „жалосливе ускаржался Иван Лебозинский, товариш вернаго войска его цар[ского] пресветлаго вел[ячества] Запор[ожского], о невинном мордованю тиранко[м], потаємном забитю оружем от Ивана Страшного з села Антоновки, а то без даня жадних причин”³. Під час наступного розгляду справи, що проходив 5 грудня 1664 р., перед судом поставлений був Іван Страшний: „Ставши к той справе, Иван Страшний питанный бил от нас, товариства войска Запорожского, як и вряду меского Полтавского, ежели бы з якого посвару задал Ивану Целюрику кривавие раны? На то Иван Страшний оповедал: ... жадного-м посвару з Івною Целюриком не мев”. Наостанок суд постановив, що „предця Иван Страшний повинен Ивану Целюрику [Лебозинському – авт.] правние наклади от мала и до велика пополнит”. У одній і тій же справі постраждала особа фігурує і як Іван Лебозинський і як Іван Целюрик, що свідчить про її належність до конкретної професії.

Населення Полтавського полку було неоднорідним як у соціальному, так і в економічному плані. Основну масу міського населення становили міщани, головними заняттями яких були ремесла, торгівля, промисли, нерідко ще й сільське господарство, що обслуговувало потреби міста. Ремісниче виробництво уже несло в собі зародки мануфактури, у зв'язку з чим його прийнято називати промисловістю. На території Полтавського полку зафіксовано більше десятка різних видів промисловості: **харчова, спиртова і виноробна** промисловість, **млинарство, воскобійництво, шкірообробка, швейна** промисловість, **металообробка, зброярство, деревообробка, гончарство, будівельна** промисловість та **селітроваріння**. Поглиблення спеціалізації праці призводило до виділення нових професій, які не згадуються у джерелах, але, без сумніву, вони існували.

У харчовій промисловості, орієнтованій переважно на потреби місцевого ринку, неодноразово згадуються *калачники, проскурники, різники, рибалки, соляники, олійники, винокури і винороби, пивовари з броварниками та солодовниками, цукровари, шинкарі, мельники*. Уже намітилася спеціалізація, яка призвела до виділення у ній окремих професій. Серед пекарів, наприклад, відбувся поділ на калачників та проскурників. Перші відомі згадки про калачників знаходимо у „Компуті” Полтавського полку від 1649 р., де в списку козаків Зіньківської сотні (на той час входила до його складу) згадується „*Васил Колачъник*”⁴. У судових справах Полтави під 1668 р. згадується „*Андрей Колачник*”⁵, під 1676 р. – „*Савостян Калачов*”⁶. Перші відомості про проскурників датовані 60-ми роками XVII ст. У 1671 р. згадується „*Хома Проскурнин*”⁷, 1676 р. – „*Іван Проскурненко*”⁸. У справі про обмін дворами між Петром Мисенком та полтавським купцем Лук’яном Перехристом є згадка про місцезнаходження у Полтаві пекарні, де випікали проскури („*ведле проскурни старой*”⁹).

Про орієнтованість харчової промисловості на потреби місцевого ринку свідчить також професія різників. Перші вказівки про різників знаходимо у „Компуті 1649 р.”, де у списках козаків Веприцької сотні (з 1649 по 1662 рр. входила до Полтавського полку) є згадка про „*Андрея Резника*”¹⁰. Достовірні відомості про різників власне у Полтаві датовані 60-70-ми роками. Згадуються „*Хведор Дядечко, резник Пултавский*”; „*Сава Резник*”; „*Гапка Василиха, резничка*”; „*Васил Резник*”; „*Лукьян Резник*”; „*Данило Резник*”; „*Андрусъ Резнык*”; „*Гарасим Резник Парасочченко*”. Не виключено, що різники, як ковалі або кушніри, також були об’єднані у цех. На це вказує запис, зроблений 15 листопада 1675 р. Згідно з ним обиватель с. Жуки Герасим Парасочченко на прізвисько Різник із невісткою Педорихою продали сіножать диканському жителю Андрію Хилченку. Приставка „*Різник*”, вочевидь, вказує на рід занять даної особи. Акт продажу відбувався при свідках, у зв’язку з чим до міських книг був зроблений відповідний запис: „*Деялось то в дому братерском в Жукох, при людех зацних*”¹¹. Очевидно, під „*домом братерским*” варто розуміти будинок цеху різників. Що ж стосується місцезнаходження цехового будинку за межами Полтави, то тут немає нічого дивного. Подібна практика, коли цеховий будинок був винесений за межі міста, мала місце і в інших полках Гетьманщини.

У XVII ст. внаслідок стрімкого збільшення населення набув поширення риболовецький промисел, відомий тут з давніх давен. У 1649 р. у Балаклійській сотні Полтавського полку (після 1663 р. передана до Миргородського полку) був записаний козак „*Каленик Рибалка*”¹², у Веприцькій сотні – „*Феско Рибалченко*” та „*Леско Рибалченко*”¹³. У пізніший час виявлено справи про „*Данила Рибалку*”¹⁴ і „*Андруся Рибалку*”¹⁵. На користь товарного характеру рибного промислу говорить наявність відповідних гідротехнічних споруд на річках. 16 березня 1676 р. житель с. Петрівки Кіндрат Безпалый з власної волі продав петрівському

козакові Петру Огірові хутір власний на р. Ворскла: „Продадем пну Петрови Огірови, козакови Петровському, хутор свой власний, которий мею купленим способом от Левка Плахотного; при том хутори и сеножат, ... и *гард* под тою ж сеножатю над Ворсклом”¹⁶. Нагадаємо, що гардами називали штучно відгороджені частини русел річок, які призначалися для промислового лову риби.

На задоволення потреб ринку були зорієнтовані професії соляників та олійників. Значення соляного промислу важко переоцінити, оскільки у XVII ст. сіль була основною сировиною, що забезпечувала довготривале збереження продуктів. У джерелах згадується „Ланас Соляник”¹⁷ та „Курило Олійник, мешчанин Полтавский”¹⁸. Великий попит на сіль став причиною появи масового явища – чумацтва, але про нього мова піде далі.

До харчової промисловості відносилося також виробництво алкогольних напоїв (виноробство, винокуріння, пивоваріння) і вирощування тютюну. У виноробстві та пивоварінні були зайняті винокури (у джерелах їх також називають „винниками” або „бражниками”), пивовари (із якими були пов’язані броварники, солодовники, хмільники) та шинкарі. Перша згадка про винокурів датована 1649 р.: серед козаків Веприцької сотні 1649 р. записаний „Кондрат Винник”¹⁹. У „Книгах міських Полтавських” фігурує уже згадуваний Олекса Винник, а також Таця Матвіїха Винничка, Радко Винник, Антон Винник, кобеляцький сотник Грицько Бражник. Винокурний промисел орієнтувався, у першу чергу, на потреби ринку та приносив його власникам великі прибутки. Власники винокурень нерідко застосовували на виробництві працю найманих робітників. У наведеній вище справі у винниці Наума Гуджула працював Олекса Винник. Мешканці с. Івонченці коло Полтави „скаржилися на Радка, винника Войгриненкова”²⁰. Винокури працювали не тільки на продаж, а й на замовлення. 13 листопада 1669 р. Таця Матвіїха Винничка із с. Стасі скаржилася на Степана Ладижинченка, що той „пол зол[отого] вынен ему [Матвію, чоловіку Таці – авт.] зостал за выроблене горелки кадки одной”²¹. Роздрібна торгівля міцними напоями велася у шинках. Шинкарі у джерелах згадуються 7 разів. Але вони займалися не тільки продажем алкогольних напоїв, а й їх виготовленням.

Виходячи із назв прізвищ можна припустити, що в зазначений період у Полтаві був започаткований воскобійний промисел, із яким було пов’язане виготовлення свічок. У 1649 р. у Зіньківській сотні згадується „Яско Воскобойник”²². У 1667 та 1671 роках згадується полтавський житель „Курило Воскобойник”²³, 1677 р. – „Кузма Воскобойниченко”²⁴. Про свічкарів свідчить запис, зроблений 7 серпня 1677 р. Кузьма Воскобойниченко з матір’ю Анастасією визнали перед свідками, що з власної волі продали Лескові Андреєнкові січ з луками за р. Коломак: „З доброй воли н[а]шой продали-смо Лескови Андреєви, жоне и потомком его сеч з лукою за Коломаком, ведле Свечкаровой”. Після досягнення обопільної згоди справа була вписана до міських книг.

Специфічну категорію майстрів, задіяних одразу у кількох видах діяльності, становили млинару. Саме будівництво і догляд за млином вимагали від майстра спеціальної виучки та знань, у зв'язку з чим їх нерідко зараховували до складу ремісників. Підтвердженням цього слугують вирази з тогочасної судової практики на зразок: „*ремесников, в том ремесле мелницком дознанных*”²⁵. Як видно, млинарство було виділене в окреме ремесло – „*мелницкое*”. Млинару (мельники, мірочники, мірошники) окрім перемолу зерна займалися також виготовленням сукна та повсті. Із джерел відомо про застосування „*фолош*” (механічних сукновалень)²⁶ та „*валил*” (механічних валялень, де виготовляли повсть)²⁷. Обслуговування млинів вимагало залучення додаткових робочих рук. На певні роботи мірошники часто запрошували найманих робітників. Ті в свою чергу нерідко також були фахівцями в якійсь галузі, наприклад, майстрами з насипання гребель, теслярами, каменярами тощо. До нашого часу дійшли справи, у яких зафіксоване існування серед млинару професійних об'єднань на зразок цехових організацій, що виступали на захист своїх майнових прав та інтересів. Такі об'єднання виникали, у першу чергу, там, де розпочиналося будівництво нових млинів. А це могло позначитися на прибутках уже існуючих. У багатьох випадках такі побоювання справджувалися. Очевидно, мало місце також зумисне або ж випадкове підтоплення гребель, що завдавало значних збитків. 1 травня 1676 р. до суду звернулися полтавські мельники: „*скаржилися мелники Полтавские села Петровец: гсдн отц Лукьян Слученко, сиценик Петровский, Яцко Демиденко, Павло Соболенко, Радко Сягайленко, Иван Римаренко, Иваниха Искриха...Ведали-смо и первой, же нашей продковой гребли Петровской будет великая перешикода в подтопению од новозанятой нижней гребли Гарасимовой...*”²⁸. Подібні об'єднання виникали не тільки у Полтаві. Зокрема, відома скарга мельників містечка Білики на підтоплення їх млинів кобеляцьким сотником Грицьком Бражником 29 червня 1675 р.: „*скаржился Иван Урсал, Хвеско Кре...еня, Дацко, Хвеско Серый, Стринджиха, Яков, Гордеев зят, и головня, мелники Беликовские*”²⁹.

Не дивлячись на те, що в період Хмельниччини в соціальній і економічній структурі відбулися істотні зміни, проте ремісники і далі продовжували об'єднуватись у цехи. У 1670 р. у Полтаві нараховувалось 5 ремісничих цехів: кушнірський, кравецький, шевський, ковальський, ткацький: „*Сталася угода межи всеми персонами ремесническими, так, кушнерского, кравецкого и шевского, ковалского, ткацкого и иных ремесникув цеху*”³⁰. Але відсутність згадок про інші цехи ще не є, на нашу думку, достатньою підставою, аби вважати, що такі не могли існувати взагалі. У зв'язку з цим варто звернути увагу на останню частину фрази: „*и иных ремесникув цеху*”. Крім того кількість ремісничих цехів ніде не обумовлювалась, а значить могла змінюватися. Вона залежала, насамперед, від потреб місцевого ринку та можливостей самої громади.

Найбільше ж цехових ремісників спостерігалось у швейній промисловості. До них відносилися майстри, що виготовляли тканини,

обробляли шкіри та хутра, займалися пошиттям одягу та взуття. На існування розгалуженої спеціалізації серед майстрів даної категорії вказують прізвища: „Кушнер”, „Гарбар”, „Кожуховченко”, „Швец”, „Подшиваленко”, „Кравец”, „Портний”, „Портяний”, „Шаповал”, „Шапочник”, „Брильова”, „Ткач”, „Прядчиха”. Певна частина ремісничої продукції виготовлялася на замовлення, чому знаходимо ряд підтверджень. 10 квітня 1666 р. уже згадуваний полтавський житель Марко Швець скаржився на жителя с. Тахтаулове Андрушка Шваччина з приводу крадіжки у нього чобіт та переказував наступне: „а то ест чоботи, що-м робыл Лесикови Чемаренкови, и як тогде шкода ся ми стала, то-м мусел Лесикови, ледво упросивши, таяр дати”. Поряд із пошиттям одягу на замовлення або так званим „домашнім способом”, все більше входила у звичай купівля вже готового одягу. У документах того часу знаходимо підтвердження товарного характеру виробництва, коли частина товару виготовлялася на продаж – „торг”. Про роботу майстрів з пошиття одягу на ринок свідчить і їх порівняно велика кількість у Полтаві: швеців налічувалось – 9; кушнірів та гарбарів – 8; кравців – щонайменше 6 (4 рази згадується одна і та ж особа – Леско Портний; згадується також Антон Кравец і Антон Кияниця-кравец, можливо, одна і та ж особа); ткачів – не менше 6; шапкарів (шапочники, брильники, шаповали) – 6. Подібне було можливим тільки за умов поглиблення товарно-грошових відносин та зростання попиту на готові вироби. Це наочно підтверджують і приклади з практики сільських ремесел, де також спостерігається поширення суто міських професій. Так, у справі від 14 березня 1669 р. про крадіжку майна з комори Миска Крамарова злочинці Яцко та Степан Ляшко свідчили, що викрадені речі переховували у мешканця с. Тахтаулове Степана Затинацького, що на той час був шевцем: „отыскали-смо тые речи и подали до рук Стефанови Затинацкому, шевцевы Тахтауловскому”³¹.

Про спеціалізацію шевців на виготовленні певного виду продукції свідчить поява серед них кушнірів (гарбарі, кожушники, кожиховченки), що шили кожухи, а також шаповалів і шапочників, які займалися виготовленням головних уборів. Останні належали до кушнірського цеху, що підтверджує запис, зроблений 22 липня 1671 р.: „Ставши публичне, Кост Шапочник жалосливе скаржился на Кондрата Шапочника... Яко ж и з цеху кушнерского все братство о цнотливом мешканю Костевом ясне виразили”³². Цікаво, що кушніри Полтави мали свій цех, який існував окремо від шевців та кравців. Продукцію кушнірам постачали „римарі” („димарі”), які займалися вичинкою шкіри та хутра. Можливо, що римарі також належали до кушнірського цеху. Вперше вони згадуються у сер. XVII ст.: у 1649 р. серед козаків Полтавського полку згадуються Омелян Римаренко³³ та Юско Римаренко³⁴; 1665 р. – товариш Андрій Римар³⁵; під 1675 р. – Семен Римар³⁶. У всіх вищезазначених випадках слово „римар” фігурує як прізвище або прізвисько. Лише у справі про крадіжку грошей у Химки Григорихи від 1666 р. серед свідків згадується особа з приставкою „римар”: „Теды по том

признанню, под сумленем сознал Костя римар.”³⁷ Очевидно, у даному випадку мова йшла саме про належність свідка до певного роду занять.

Потреби швейної промисловості задовольняли прядильники і ткачі. Причому, їх прошарок у сер. XVII ст. був настільки великим, що подібно до решти професій швейної промисловості вони також утворили ремісничий цех. Документально ткачі зафіксовані у Полтаві у 60-х роках XVII ст. 27 вересня 1665 р. зі скаргою про побиття до суду звернувся полтавський житель Прокіп (Процик): „Ставши пн Процик, услуга церковный стого храму Преображения, а в ремесле и в цеху ткацком, з братовою [женою – авт.] у ремесле Степанихою, жалосне оповедь чинячи о забитю на голове...от Савы Резника”³⁸. Під різними роками згадуються також „Іван Ткач”, „Демко Ткач”, „[Любка] Ткачиха, Прокопова жена”, „Андрей Косинский, ткач” і „Андрей Косенко Ткач”, „Клим, цехмистр ткацкий”. У справах про ткачів зафіксована також практика прийому на навчання ткацькому ремеслу учнів. Так, під час розгляду позову Лук’яна Шульги проти Прокопа (Процика) Ткача був допитаний учень останнього Іван: „при той же справе стоячи, Иван, учен Прокопов, так визнал...”³⁹. Про прядильне виробництво даних обмаль. Треба думати, що воно традиційно носило домашній характер. Єдиний раз у документах згадується Мисчиха Прядчиха, що виступала у ролі свідка під час позову жителів с. Івончинець проти Хвеська Баклійського: „показали от в[с]ей громади атестацию и сведка становили Мисчиху Прядчиху”⁴⁰.

Велика кількість ремісників була задіяна у металообробці. Найбільш поширеним видом обробітку чорних металів було ковальство. У джерелах ковалі згадуються 26 разів. Тому є всі підстави стверджувати, що ковалі належали до однієї з найбільш потужних верств ремісників. Це й не дивно, оскільки розвиток економіки у всіх сферах життя вимагав великої кількості металевих виробів. Ковалі одними з перших почали організовуватись у цех. Найдавніші дані про нього Полтави датовані 1670 р. Попит на певні види продукції стимулював виокремлення з-поміж ковалів спеціалістів вузького фаху. Так з’являються котлярі, решетники, ситники, слюсарі і т. п. Котлярі спеціалізувалися на виготовленні казанів, котлів, рідше—різноманітного металевого посуду. У 1649 р. згадується Сергій Котляр⁴¹, протягом 1669-1677 років згадується полтавський житель Лук’ян Котляр⁴². Виготовленням решіт займалися решетники. Але спеціалістів з даного фаху у цей час було не багато. Принаймні, саме так це фіксують джерела. Один єдиний раз у них згадується *Андрій Решотниченко*⁴³. Ситники ж зовсім не фігурують у цей час у документах. Можливо, дана спеціальність з’явилася тут дещо пізніше або ж кількість таких спеціалістів була зовсім незначна. До представників вузького фаху належали слюсарі. Вони займалися тим, що виготовляли різноманітні пристрої, дрібні деталі, механізми, такі як замки, дверні петлі, засуви тощо. Саме прізвище „Слюсар” згадується двічі: перший раз у „Компуті Полтавського полку 1649 р.” – „Павло Слюсар”⁴⁴, другий раз—

„Книгах міських Полтавських” у справі від 7 лютого 1668 р. фігурує „*Васил Слюсар с Петровец*”⁴⁵.

Спеціалістами з обробки кольорових та дорогоцінних металів були конвісарі, людвисарі і золотарі. Саме вони поклали початок індустрії кольорових металів в Україні. Конвісарями у XVII ст. називали майстрів, що виробляли речі з олова. Їх замовником у більшості випадків виступала церква, а також монастирі і місцеві церковні громади. У документах сер. XVII ст. конвісарство згадується лише раз. 20 лютого 1673 р. до міських книг була внесена духівниця микільського міщанина та ктитора Федора Івановича Колесникова, скріплена при свідках, у тому числі і „*при пну Евфимию Конвесару*”⁴⁶. Справа ця „*деялось в дому братерском*”. Остання деталь важлива, бо дає можливість віднести конвісарів до певного виробничого об’єднання, очевидно, ковальського цеху. Виготовленням виробів з міді займалися людвисарі. Але будь-які згадки про них відсутні. Окрім того, ці дві професії були схожі і при потребі могли замінити одна одну, чого не можна сказати про ювелірну справу, яка була виділена в окрему галузь. Про майстрів-ювелірів у Полтаві опосередковано свідчать прізвища: „*Іван Золотар*”, „*Грицько Золотаренко*”, „*Юрко Золотар*”, „*Процік Золотар*”. Підтвердженням цього слугує „*Справа Грицькова Золотаренкова о робеню грошей чехов и осмако[в] ценовых*”⁴⁷, записана до „Книг міських Полтавських” 21 серпня 1670 р. Окрім того, що вона засвідчує наявність майстрів даної категорії у Полтаві, вона розкриває ще один аспект діяльності золотарів-ювелірів – виготовлення і збут ними фальшивих монет – „*осмако[в] ценовых [грошовиків олов’яних – авт.]*”.

У XVII ст. основною виробничою сировиною залишалася деревина. Попит на дерев’яні вироби не спадав та викликав до появи низку нових спеціальностей з деревообробки. На це вказують прізвища „*Тесля*”, „*Столяр*”, „*Токар*”, „*Токаренко*”, „*Колесник*”, „*Гребенник*”, „*Гонтар*”, „*Ложник*”, „*Ковшиченко*”, „*Дегтяр*”. Частина цих професій була безпосередньо пов’язана з іншими видами діяльності, наприклад, будівництвом. До суміжних професій належали теслярі, столярі, гонтарі тощо, на згадки про яких натрапляємо у джерелах. Так, 21 травня 1665 р. полтавському обивателю Герасиму Крамарю було висунуто звинувачення у крадіжках худоби, на що він дав про себе слушний вивід. У результаті на розшуки підозрюваного у злочинах Івана Подолиненка були відряджені жителі містечка Будища: „*ездили жилици Будищкие человека четыре, перве Петро Пугач, Дмитро Захарченко, Хвеско ясавул, Даныло Костю, тесля*”⁴⁸. Згадуються у документах і столярі – у 1666-1667 рр.: „*Стефан Столяр*”, „*ли Степан Василевич, столяр*”⁴⁹. Не виключено, що в обох випадках мова могла йти про одну і ту ж особу. Також двічі згадувалися токарі: „*Миско Токар*” та „*Григор Токаренко*”. Досить поширеним у Полтавському полку було прізвище „*Колесник*”. У XVII–XVIII ст. колісники виготовляли, ремонтували колеса та транспорт (вози, екіпажі, ридвани, сани). Вперше це прізвище з’являється у джерелах, що належать до 40-х років XVII ст. Так, у

1649 р. в Гадяцькій сотні значився козак „*Наум Колесник Круковський*”⁵⁰, в Лютенській – „*Дорош Колесник*” та „*Гринець Колесник*”⁵¹, який згадувався також у 1665 р. під час „уморення” справи та заключенні мирової угоди між мешканцями с.Тахтаулове⁵². У 1665 р. згадувався „*Даньло Колесник*”⁵³, у 1673 р. – „*Феодор Іванович Колесник, обывател Полтавский*”⁵⁴. Як і у випадку з металообробкою, у деревообробці також відбувається процес дроблення професій, що зафіксовано у прізвищах місцевих жителів. Так, у цей час, зустрічалися „*Гребенник*”, „*Ложник*”, „*Ложников зят*”, „*Ковшиченко*”, „*Дюгтяр*”, „*Догтяр*”.

Близькими за своєю формою до деревообробної промисловості були також обробка та різьба по кістці. Але, на жаль, про фахівців даної спеціальності у Полтаві нічого не відомо. Їх наявність тут можемо лише припускати, так само як і наявність майстрів-зброярів. Зброярі по праву можуть вважатися спеціалістами широкого фаху. Вони мусили володіти одночасно навиками метало-, дерево-, шкірообробки та обробки кістки. Однак у порівнянні із спеціалістами інших професій їх кількість була невеликою. У „Книгах міських Полтавських” згадується „*Іван Шабелник*”⁵⁵ та „*Дмитро Куливар (Кулевер)*”⁵⁶. Відомості про Дмитра Кулевара вперше знаходимо у реєстрі Полтавського полку 1649 р. серед козаків сотні Петрашова, вдруге під час розгляду позову Андрія Вертелецького та Іллі Запаренка 28 лютого 1668 р. про викрадення у них садових саджанців: „*Андрушко Вертелецький и Илко Запаренко, обыватели села Тахтаулово, ускаргались оба на Дмитра Кулевару, втож обывателя Тахтауловского, а то о выкопаня щеп дерева садового таємним способом*”⁵⁷. Не виключено, що за таким неординарним прізвищем ховався козацький майстер-ливарник, що займався відливанням куль.

На жаль, джерела обійшли увагою наявність у Полтаві майстрів-гончарів. Хоча, поза всяким сумнівом, такі були. Необхідність у професії гончарів диктувалася об'єктивними потребами ринку та постійним притоком населення. Це підтверджують і прізвища „*Гончар*”, „*Гончаренко*”, „*Мисченко*”, „*Мисенко*”. Цікаво, що і тут простежується спеціалізація праці, яка намітилася у роботі гончарів: звичайні гончарі та гончарі-мисники, що спеціалізувалися на виготовленні глиняних мисок.

У будівельній галузі також спостерігається процес дроблення професій. У цей час з'являються малярі, гонтарі, теслярі, слюсарі, токарі, пічники, склярі або оболонники, городники, копачі, спеціалісти з будівництва гребель, мостів, млинів, колодязів тощо. Деякі з названих професій (як то пічники, оболонники, могильники, копачі колодязів) у джерелах не згадуються. Але немає жодних сумнівів у тому, що такі професії існували. Як приклад можемо навести „*болонярів*” або „*оболонників*”, які займалися виготовленням вікон. Біля витоків даної професії стояли так звані болонярі, що затягували вікна оболонкою з міхура або паперу. У XVII ст. з масовим поширенням скла вони перекваліфікувалися у професійних склярів вікон, зберігши за собою стару назву. Цікавий документ, що підтверджує наявність фахівців даної професії у Полтаві, датовано 18 вересня 1676 р.: до

міських книг була вписана справа про продаж недобудованого будинку у Полтаві мешканцем с. Жуки Денисом Чудновщенком. Будинок був проданий полковому осавулу Івану Насвіту за умови, що Чудновщенко наперед бере на себе зобов'язання його добудувати: „двор мой власний, ... недобудованний, мою его добудувати, укрити, як призвоїта, вокна, вороти вижежджие, так, як в людей, мою пристойне выставити; двор, як обцирклован, мою в паз с подвалин и у выш збудувати, **окна шклянные** щегульне [зокрема – авт.], тилко кром печей”⁵⁸. Причому підкреслювалось, що попередній власник має зробити все так, як водиться („як призвоїта”), „як в людей”, а окремий пункт угоди зобов'язував продавця вставити скляні вікна.

У джерелах жодного разу не згадані копачі колодязів, хоча, безперечно, майстри-колодязники були і в той час. Так само не згадані могильники. На їх присутність тут вказують лише прізвища „Могильник” та „Грабар”. На людей з такими прізвищами натрапляємо лише у „Компуті 1649 р.”: у Веприцькій сотні згадується „Игнат Могилник”⁵⁹; у Гадяцькій (до 1659 р. знаходилася в складі Полтавського полку) – „Васил Грабар”⁶⁰; у Богацькій (з 1648 по 1661 рр. відносилася до Полтавського полку) сотні згадується також „Марко Копаченко”⁶¹.

У XVII ст. на Лівобережжі виникли сприятливі умови для розвитку торгівлі. У джерелах середини століття серед населення Полтавського полку неодноразово згадуються торгівці, купці, торгоші, міняйли, крамарі, орендарі та чумаки. Найчастіше із них фігурують крамарі – торгівці дрібним товаром (крамом). Розвиток торгівлі вимагав регламентації та дотримання певних правил купецької етики. Представником інтересів купецтва та органом, що регламентував би правила торгівлі, міг бути купецький цех. Тому не виключено, що полтавське купецтво мало власну цехову організацію. Натяк на неї міститься у справі кравців Якова Звонника та Антона Кияниці: „при бытности Дорофея Сидоровича, крамара, которий на тот часъ в **цеху** трафился... Деялось в Полтаве, в дому пана Івана цохмистра”⁶². Представники торгівельних кіл входили до складу міської верхівки. На знак високого соціального положення їх називали „славетними панами міцанами, купцями Полтавськими”. Специфічну категорію торгівців становили міняйли та представники лихварського капіталу – орендарі. Внаслідок Визвольної війни їх позиції в Україні дещо похитнулись. Проте і це заняття знайшло своє відображення у прізвищах населення. Так, у 1668 р. згадується „пн Петро Арендарчик”⁶³. У XVII ст. зароджується і отримує поширення на Полтавинці чумацький промисел. Судові справи, де згадується чумацький промисел, датовані 1660-ми роками. 26 березня 1665 р. ставши перед судом „Ганка Василіха, резничка, ускаржалася на Петра, Чепурное мужа, бувшого обивателя Гадяцкаго же зволывшиися з Василем, мужем ее, в товариство на чумацтво и бывшии з ним всю зиму не знат где дел”⁶⁴.

Окрему організацію мали також селітровари, або як їх називали – „селітряники”. Очевидно, до середини століття їх кількість значно зросла. З

метою навести лад у цій сфері селітровари навіть почали укладати власні реєстри. 5 лютого 1677 р. була скріплена „*Запис и угода Салетраников, Тимков і Хведору*”, згідно з якою „*пн Тимко и пн Хведор Салетраники ознаймили нам [полтавський магистрат – авт.]: Пнове! Зажили-смо зацних персон, пна Якова и пна Кирила Новицкого и пна Василя Геенка, втож сале[т]раников, о порохованя слушне рейстров наших*”⁶⁵. Це чи не єдиний документ, що дає уявлення про юридичне оформлення домовленостей та зобов’язань між різними сторонами. Як видно, подібним угодам надавали великого значення. Крім того, цей документ розкриває юридичний бік справи: з сер. XVII ст. набула поширення практика заключення письмових угод, що стала загальноприйнятою нормою. Треба сказати, що впродовж усього XVII ст. селітроварний промисел перебував під постійним патронатом держави: спершу—польської корони, пізніше – полкової й гетьманської адміністрації. Такий промисел приносив чималий зиск його власникам. Господарями селітряних підприємств – буд – виступали зацікавлені особи або підрядники, що залучали до виконання робіт найманих працівників і після закінчення робіт повинні були розрахуватися з ними: „*то все пополам меют платити...; челяди втож пополам: пн Тимко меет платним zostавати челяди майдану Полтавского, а пн Хведор – челяди майдану Сорочинского*”. У тій же угоді були зафіксовані боргові зобов’язання власників селітряних буд перед гетьманською адміністрацією, пайовиками та власниками селітряних казанів: „*а що zostало долгов болиших, яко-то: велможному пну гетманови, так тиж Дацкови Короставцеви, Михайлови Левенцеви и Захарии за котел, то все пополам меют платити, так пн Тимко, яко и пн Хведор*”.

Цікаво, що поряд із ремісниками-чоловіками досить часто згадуються також ремісники-жінки, які були зайняті у виробництві. Найбільше їх було у харчовій промисловості. У тогочасних документах фігурують жінки-шинкарки, що можна пояснити специфікою професії. Так, згадується „*шинкарка Гарасимува*”⁶⁶, „*Хвеска, шинкарка*”⁶⁷, „*Вуцка Матвейха, шинкарка*”⁶⁸, „*Вуцка шинкарка Антониха*”⁶⁹. Згадується також жінка-різник – „*Гапка Василюха, резничка*”⁷⁰; жінка-ткач – „*Ткачиха, Пркопова жена*”⁷¹; жінка-прядильниця – „*Мисчиха Прядчиха*”⁷². Жінка не лише була зайнята у виробництві, вона могла виступати власником засобів виробництва та рівноправним суб’єктом правових відносин. Уже згадувана Таця Матвіїха Винничка після смерті чоловіка успадкувала належну йому винницю і вимагала від боржника через суд сплатити борг. До категорії ремісників слід віднести також підмайстрів та учнів ремісників. Хоча ми не беремося стверджувати, що дана категорія була значною. Підтвердженням цього є згадувана уже справа, у якій фігурував „*Іван, учен Пркопов*”.

Частина ремісників в силу своєї професії не належала до жодного ремісничого цеху. Так, на початку ми уже згадували про цирульників у Полтаві, яких можна вважати ремісниками. Окрім того, що цирульники займалися стрижкою та бриттям, вони також практикувалися у хірургії та

надавали невідкладну допомогу населенню. Цирульники, згадані у „Компуті” Полтавського полку 1649 р.: у Веприцькій сотні був „Федор Цирулик”⁷³. У „Книгах міських Полтавських” зустрічаються уже згадуваний „Іван Лебозинский” або „Іван Целюрик”, „Іван, церулик запорозький”, „Ігнат Целюрука”, „Цилюрик”.

Але були і суто неремісничі професії. До таких належали, наприклад, сторожі. Напевно, професія сторожів поширилася на Лівобережжя з приходом шляхетського землеволодіння. На початку Хмельниччини у Полтавському полку прізвище „Сторож” згадується 4 рази: „Василь Сторож”, „Тимко Сторож”, „Семен Сторож”, „Данило Сторож”⁷⁴. Можливо, з самого початку сторожі також виконували функції збірників податків. Ця практика не була забута і пізніше. У 60-х роках XVII ст. сторожі збирали податки до гетьманської скарбниці і навіть наглядали за окремими галузями виробництва. Так, у документах поч. 60-х років фігурує „Феско [Торгаш – авт.], дозорца млинув скарбу войскового” та „дозорца скарбу войскового”⁷⁵, якого після 1665 р. на цій посаді, очевидно, змінив „Ярема, сторож скарбу войскового”⁷⁶. Подібною до сторожа була професія комірника або кладівника. У „Компуті 1649 р.” згадується „Іван Кладовый”⁷⁷.

Окрему категорію спеціалістів, не належних до ремісничого звання, становила також домашня прислуга (покоївки, прачки, конюхи, опалювачі тощо), що являла собою найманих працівників. Про існування широкої практики найму робочої сили, і не тільки в містах, свідчать численні судові справи. На побутовому ґрунті між працедавцем та домашньою прислугою часто виникали різного роду непорозуміння. Причинами конфліктів здебільшого були порушення договорів про оплату та заборгованість в оплаті працедавцем, втеча слуг та крадіжки ними особистого майна. Як приклад можна навести справу, що розглядалася в суді 19 листопада 1664 р. Скаржилися Білаш з зятем Василем Ризенком на Гаврила Башту Рибцівського в крадіжці в наступний спосіб: „В зятя моего Василя час немалый баба промешковала, gospodarства доглядаючи, тая обебравши затя моего, пошла преч, которую бабу сам власный Гаврило выпроводил зо всеми рупесками за Днепр, подобно к Жаботину”⁷⁸. Також у джерелах згадуються візник – „Федор Кучор”⁷⁹ – та годинникар – „Охрем Дзикгар”⁸⁰.

До неремісників належав також великий штат чиновників, які з’явилися тут після національної революції. У судових справах зафіксована ціла низка посад міських урядників, як то *отамани*, *війти*, *бурмистри*, *судді*, *райці*, *писарі*, що брали участь у керівництві міськими справами. Традиційно розгляд справ у Полтавському суді починався формою: „Рок 1665, місяця януар: 15 дня. Предо мною Манцем Хведоровичом, отаманом, и при бытности Романа Сорокового, суде, Петра Карповича, війта, Якова Манченка, бурмистра, с посполитих теж веры годных особ”, – після чого йшов перелік інших учасників судового слухання. До числа міських урядників могли належати також цехмістри та представники полкової чи сотенної старшини. Але на відміну від країн Західної Європи міська верхівка

Лівобережної України ще не встигла відірватися від загальної маси населення. Її представники належали або до козацтва, або ж до міських ремісників.

У середині XVII ст. Полтава закріпила за собою статус одного з політичних та економічних центрів Лівобережжя. Міське господарство того часу характеризувалося збільшенням виробництва. Хоча у II пол. XVII ст. міська та сільська організації зберігали ще розмиті межі (мешканці міста нерідко займалися сільським господарством, а мешканці навколишніх сіл – міськими ремеслами). У той же час на селі можна було спостерігатися ті ж процеси, що й у містах: відбувалося поступове відокремлення ремесла від сільського господарства та його все більша орієнтованість на потреби ринку. У місті та в околицях проживала велика кількість ремісничого люду. Джерела зафіксували понад шести десятків професій. Розвиток ремесел викликав до життя появу великої кількості нових професій у найрізноманітніших галузях виробництва.

Джерела та література:

1. *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Выпуск I-й. Справы поточные 1664–1671 годов* / Редакция и примечания В.Л.Модзалевского. — Чернигов: Типография губернского земства, 1912. — С. 72. — Спр. 76.
2. Там само. — С. 90. — Спр. 90.
3. Там само. — С. 14. — Спр. 15–16
4. *Джерела з історії Полтавського полку. (Середина XVII–XVIII ст.). Т.І: Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р.* — Полтава: АСМІ, 2007. — С. 31.
5. *Актовые книги. Выпуск I-й...* — С. 125. — Спр. 125.
6. *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Выпуск III-й. Справы вечистые 1672–1680 годов* / Редакция и примечания В.Л.Модзалевского. — Чернигов: Типография Г.М.Веселой, 1914. — С. 65. — Спр. 95.
7. *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Выпуск II-й. Справы вечистые 1664–1667 годов* / Редакция и примечания В.Л.Модзалевского. — Чернигов: Типография губернского земства, 1912. — С. 93. — Спр. 104.
8. *Актовые книги. Выпуск III-й...* — С. 66. — Спр. 96.
9. Там само. — С. 89. — Спр. 130.
10. *Джерела...* — С. 53.
11. *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 67. — Спр. 97.
12. *Джерела...* — С. 45.
13. Там само. — С. 51.
14. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 22. — Спр. 23.
15. Там само. — С. 181. — Спр. 183.
16. *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 51. — Спр. 75.
17. *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 103. — Спр. 113.
18. Там само. — С. 23. — Спр. 28.
19. *Джерела...* — С. 53.
20. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 184. — Спр. 187.
21. Там само. — С. 171. — Спр. 173.
22. *Джерела...* — С. 29.

23. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 29. — Спр. 36; *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 87. — Спр. 99.
24. *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 83. — Спр. 121.
25. *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 49. — Спр. 60.
26. *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 37. — Спр. 55; Там само. — С. 37. — Спр. 56.
27. *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 51. — Спр. 61.
28. *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 54. — Спр. 79.
29. Там само. — С. 42. — Спр. 62.
30. *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 61. — Спр. 69.
31. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 149. — Спр. 150.
32. *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 87. — Спр. 99.
33. *Джерела...* — С. 23.
34. Там само. — С. 60.
35. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 18. — Спр. 18.
36. *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 40. — Спр. 60.
37. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 81. — Спр. 83.
38. Там само. — С. 47. — Спр. 59.
39. Там само. — С. 215. — Спр. 222.
40. Там само. — С. 182. — Спр. 184.
41. *Джерела...* — С. 53.
42. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 152. — Спр. 154; Там само. — С. 204. — Спр. 209; *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 68. — Спр. 76; *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 88. — Спр. 129.
43. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 161. — Спр. 162.
44. *Джерела...* — С. 30.
45. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 128. — Спр. 128.
46. *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 6–7. — Спр. 9.
47. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 194. — Спр. 196.
48. Там само. — С. 32. — Спр. 39.
49. Там само. — С. 115. — б/н; *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 23. — Спр. 28.
50. *Джерела...* — С. 56.
51. Там само. — С. 63.
52. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 40. — Спр. 48.
53. *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 10. — Спр. 10.
54. *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 6. — Спр. 9.
55. *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 7. — Спр. 6.
56. *Джерела...* — С. 27.
57. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 129. — Спр. 129.
58. *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 64. — Спр. 94.
59. *Джерела...* — С. 53.
60. Там само. — С. 55.
61. Там само. — С. 38.
62. *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 59. — Спр. 67.
63. Там само. — С. 45. — Спр. 54.
64. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 71. — Спр. 75.
65. *Актовые книги. Вып. III-й...* — С. 70. — Спр. 101.
66. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 56. — Спр. 64.
67. Там само. — С. 120. — Спр. 120.
68. Там само. — С. 152. — Спр. 154.

69. Там само. — С. 173. — Спр. 175.
70. Там само. — С. 71. — Спр. 75.
71. Там само. — С. 215. — Спр. 222.
72. Там само. — С. 182. — Спр. 184.
73. Джерела... — С. 51.
74. Там само. — С. 29, 33, 61.
75. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 43. — Спр. 53; Там само. — С. 56. — Спр. 64.
76. *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 16. — Спр. 18
77. *Джерела...* — С. 27.
78. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 12. — Спр. 10.
79. *Джерела...* — С. 23.
80. Там само. — С. 58.

Ігор Сердюк (Полтава), старший викладач
кафедри історії України Полтавського національного
педагогічного університету імені В.Г. Короленка,
кандидат історичних наук

Дитяча праця в місті Гетьманщини другої половини XVIII ст.

Важливою складовою соціалізації людини ранньомодерної доби була праця. Ми не маємо на увазі сентенції на кшталт того, що саме праця зробила з мавпи людину, мова йде про виконання ролі працівника та самостійного добування засобів для існування. Якщо дитина цим займалася, то втягувалася в орбіту дорослого світу, вона змушена була відкласти убік іграшку і братися за сапку чи лопату. Звісно, що виконання якихось трудових обов'язків у колі своєї родини це цілком нормальна річ і сьогодні, однак багато дітей працювали в родинах чужих, в інших населених пунктах, у котрих вони й мешкали та харчувалися. Інформація облікових джерел Гетьманщини та судових справ свідчить про те, що таких дітей можна було зустріти доволі часто, особливо у містах. Можливо, це видається дещо парадоксальним, але дитина йшла у місто, бо не мала змоги прохарчуватися в селі (наприклад, через сирітство).

Саме так сталося з восьмирічною дівкою Мариною – мешканкою Переяслава, станом на 1766 р. вона жила у дворі вдови Марфи Зіновіївни і записана як робітниця останньої. Марина була сиротою і «*где родилась и казково звання оставишь в малолетстве знать невозможно*». Примітно, що у джерелі зазначено, мовляв, дівчина служить в господарстві вдови п'ять років, тобто потрапила до неї у трирічному віці [10; 141-142]. Звісно, що у такому віці людина може виконувати не всі види робіт, однак до її послуг були мініатюрні, але справжні знаряддя праці: лопати, коси тощо. По аналогії з сучасними іграшковими відерцями і лопатками ці речі можна теж вважати іграшками, але головною їх особливістю є функціональність і наявність безпосереднього практичного результату від їх використання. У дівчинки могли бути свої, характерні для жіночої праці, іграшки-знаряддя: